

УДК 340.111.5

В.М. АНДРІЙВ, канд. юрид. наук, доц., Чернігівський державний інститут права соціальних технологій та праці

СУТНІСТЬ І ЗМІСТ ПРАВОВІДНОШЕННЯ

Ключові слова: правовідношення

З'ясуванню сутності, змісту та особливостей правовідносин присвятили окремі наукові праці С. Алексєєв, В. Бабаєв, П. Дудін, Д. Єрмоленко, О. Йоффе, С. Кеченьян, В. Корельський, В. Копечиков, М. Марченко, В. Перевалов, В. Протасов, П. Рабинович, О. Скакун, М. Строгович, Ю. Ткаченко, М. Хавронюк, М. Шаргородський та ін. Проте, дослідження цих питань ще не дістало належного теоретико-правового опрацювання, про що свідчить їх неоднозначне трактування науковцями. Тому метою цієї статті є уточнення сутності та змісту правовідношення. Її новизна полягає у наданих методологічних висновках щодо сутності та змісту правовідношення, зокрема, як способу перетворення суспільного відношення тощо.

Відразу ж зазначимо, що на нашу думку, сутність правовідношення залишається однією й тією ж самою, і не залежить від способу її відтворення шляхом визначення поняття в будь-якому вигляді. Але дискусії серед науковців зосереджені, головним чином, навколо створення найбільш вдалого (повного та універсального) наукового визначення поняття правового суспільного відношення, що поєднує в собі основні риси, суть, особливості та зміст досліджуваного поняття. Саме тому слід акцентувати увагу на тих основних рисах, властивостях, які окреслюються різними науковцями з метою визначення на їх основі наукового поняття правовідношення.

До таких специфічних властивостей, що з'являються у суспільного відношення внаслідок надання йому правової форми, О.С. Йоффе і М.Д. Шаргородський включають наступні: правовідношення завжди є відношенням між конкретними особами; правові-

дношення характеризується чіткою визначеністю взаємної поведінки його учасників; правовідношення завжди виникає на підставі юридичних норм, установлених чи санкціонованих державою; реалізація правовідношення забезпечується заходами державної охорони. Виходячи з цих ознак, правовідношення за О.С. Йоффе і М.Д. Шаргородським є не чим іншим, як урегульованим правом суспільним відношенням між конкретними особами, взаємна поведінка суб'єктів якого юридично встановлена та реалізація якого забезпечується заходами державної охорони [1, с.183-186]. М.С. Строгович вважає, що правовідносини – це певний вид суспільних відносин, саме ідеологічних, надбудовних, на відміну від матеріальних, виробничих відносин, що складають (становлять) базис суспільного життя [2, с.52]. Аналогічну позицію займає Імре Сабо, який доводить, що правовідношення доцільно розглядати лише шляхом дослідження взаємозв'язку окремих елементів у потрійній схемі: суспільні відносини, норма права, правовідносини. Звідси вчений визначає правовідносини як особливу правову форму, правовий вираз суспільних відносин. Водночас, він визначає правовідносини також як ідеологічні суспільні відносини, в яких завдяки наявності права (сукупності правових ознак) та в його межах виражаються, виникають, змінюються та припиняють своє існування інші суспільні відносини [3, с.37-310]. Цим твердженням правовідносинам вже надається окрема власна форма ідеологічних суспільних відносин, у чому немає потреби і сенсу і що виступає як суперечність до твердження самого ж таки І. Сабо про те, що в суспільстві, де існує право, юридична регламентація визначеного кола суспільних відносин, ці відносини в своїй конкретній формі можуть виступати лише як правовідносини. З цього положення в свою чергу слідує, що правовідношення – це явище, що має і зміст, і форму, розмежування цих двох аспектів можливе лише теоретичне, оскільки в суспільній практиці вони, безумовно, збігаються. На наш погляд, зазначена

точка зору щодо ідеологічного характеру правовідношення є досить уразливою. Адже якщо норма права, урегульовуючи суспільне відношення, надає йому нового ідеологічного характеру, нової форми (про що зазначалося вище), то це ще не означає, що дане суспільне відношення разом із цим втрачає свій початковий (здебільшого матеріальний) характер. Стосовно підкріплення даної позиції можна навести твердження Імре Сабо з приводу того, що визначення правовідносин як ідеологічних відносин не означає відсутності в них матеріального змісту. Проте, оскільки вони проявляються в якості правовідносин, суспільні відносини матеріального характеру одночасно набувають форму й ідеологічних відносин. Коли ми говоримо, що правовідносини власності є відносинами ідеологічного характеру, то це не означає, що відносини власності не мають матеріального характеру, а означає, що в суспільстві ці відносини матеріального характеру виражаються в ідеологічній формі (в правовій формі як правовідносини) [3, с.309-310]. С.Ф. Кечек'ян також свідчить, що специфіка правовідносин як особливих ідеологічних відносин полягає в тому, що з їх утворенням для одних осіб (уповноважених) відкривається передбачена нормами права та забезпечена державою можливість використання в своїх інтересах поведінка інших осіб (зобов'язаних), для яких відповідна поведінка стає суспільно необхідною [4, с.6]. Саме тому характер правовідношення слід визначати шляхом поєднання набутого ідеологічного з початковим матеріальним характером суспільного відношення, що стає правовим.

Подальшу розробку поняття “правовідношення” отримало в другій половині минулого століття в працях П.М. Рабіновича, В.І. Леушина, А.П. Дудіна, Ю.І. Гревцова, Ю.Г. Ткаченко та інших вчених. Так, визначаючи соціальне призначення правовідносин, П.М. Рабінович наголошує, що правовідносини мають створювати суб'єктам права конкретні соціальні можливості для задоволення певних їхніх потреб або власними діями, або

діями інших суб'єктів. На його думку, правове відношення – це передбачене гіпотезою юридичної норми ідеологічне суспільне відношення, яке виражається у взаємних юридичних правах і обов'язках суб'єктів права [5, с.127]. А.П. Дудін вважає, що категорія правовідношення є найціннішим надбанням правової науки, і це єдина категорія, що стисло відтворює всі відомі науці суттєві зв'язки права з реальним життям, з суспільними відносинами, а отже закономірності його виникнення та розвитку, а також за допомогою своїх структурних елементів пояснює виникнення права із суспільних відносин. Зрозуміти право науково, пізнати його сутність та соціальну роль не можна поза правовідношенням. Правовідношення відіграє роль сполучного кільця між усіма правовими категоріями та поняттями, бо об'єднує їх у єдину субординаційну систему. Як і більшість інших науковців, А.П. Дудін виводить поняття правовідношення з протиріччя двох інших понять: фактичного суспільного відношення (правового буття) та норм права (правової свідомості) [6, с.109]. Ю.Г. Ткаченко зазначає, що правове регулювання проникає у всі сфери суспільного життя: політичну, економічну, соціальну, духовну. Це призводить до того, що відносини, які регулюються правом, з функціональної точки зору можна назвати правовими, проте варто пам'ятати, що регулювання не змінює самого характеру відносин, тобто вони залишаються або економічними, або політичними, або духовними. Те нове, що додає у суспільні відносини правове регулювання, Ю.Г. Ткаченко визначає як усталеність і гарантованість від звичайного випадку та свавілля. Називаючи відносини правовими, Ю.Г. Ткаченко наголошує, що ми йдемо на умовність, при цьому не визнаючи правовідношення самостійним видом суспільних відносин. Вона впевнена, що не існує суто правових відносин, а є лише правовий спосіб регулювання суспільних відносин [7, с.92-93].

В.І. Леушин під правовідношенням розу-

міє суспільний зв'язок, що виникає на основі (підставі) норм права, та учасники якого мають суб'єктивні права та юридичні обов'язки, забезпечені (санкціоновані) державою. До основних ознак правовідношення дослідник відносить, по-перше, те, що сторони правовідношення наділені суб'єктивними правами та обов'язками. Правовідношення – двосторонній зв'язок, в якому беруть участь дві сторони: уповноважена та зобов'язана. По-друге, у правовідношенні здійснення суб'єктивного права та виконання обов'язку забезпечено можливістю державного примусу, що застосовується лише в необхідних випадках. По-третє, правовідношення виступає у вигляді конкретного суспільного зв'язку, причому ступінь конкретизації може бути різною: а) мінімальна ступінь у правовідносинах, які виникають безпосередньо із закону (конституційні права і обов'язки); б) середня ступінь – індивідуалізований не лише суб'єкт, але й об'єкт правовідношення (правовідношення власності); в) максимальна ступінь – індивідуально встановлений об'єкт, обидві сторони та зміст правового зв'язку (конкретний договір) [8, с.338-340]. М.І. Матузов усі правовідносини поділяє на такі: а) що утворились шляхом надання нової якості вже існуючим суспільним відносинам за допомогою правової норми, внаслідок чого вони стають правовими, набувають юридичну оболонку; б) правовідносини, які вже виникають як правові і в іншому вигляді не існують, тобто правовідносини у “істому вигляді”, які утворюють дійсно самостійний вид або тип суспільних відносин. До найбільш характерних ознак правових відносин він відносить наступне: 1) виникають, припиняються або змінюються лише на підставі правових норм, які їх безпосередньо породжують; 2) наявність взаємних суб'єктивних прав та обов'язків у суб'єктів правовідносин, що утворюють двосторонній зв'язок між учасниками, що і є, власне, правовідношенням; 3) правовідношення завжди має вольовий характер, бо в ньому відбивається як воля держави, так і в

переважній більшості випадків воля самих учасників; 4) правовідносини охороняються державою; 5) правовідношення характеризується індивідуалізованістю суб'єктів, суворістю визначеністю їх взаємної поведінки, персоніфікацією прав та обов'язків, це завжди конкретний зв'язок “когось” із “кимось”. Узагальнюючи названі ознаки, він визначає правовідношення як урегульоване правом та охоронюване державою суспільне відношення, учасники якого виступають в якості носіїв взаємно кореспондуючих один одному юридичних прав та обов'язків [9, с.479].

Резюмуючи зазначене, можна усі розглянуті точки зору з цього питання об'єднати в такі групи.

1. Визначальним моментом визнається первинність суспільного відношення перед нормою права. При цьому суспільне відношення трактується як категорія більш широка за правове відношення.

2. До другої групи можуть бути віднесені ті визначення, де допускається можливість вторинності суспільного відношення перед нормою права. В.М. Протасов зазначає, що правове відношення як правова структура – це не суспільне відношення, врегульоване нормами права, а самостійне суспільне відношення, суб'єктів якого пов'язують або ставлять у правову залежність юридичні права та обов'язки і котре здійснює регулюючий вплив на поведінку людей окремо або у взаємозв'язку з іншою суспільною структурою [10, с.28].

3. Прихильники третьої позиції вважають, що правове відношення є особливим видом суспільного відношення, котре виникає у відповідності з вимогами норм права, а його учасники мають певні права та обов'язки, реалізація яких (належна поведінка за даних обставин) гарантована можливістю державного примусу [11, с.32].

4. Існує точка зору, згідно якій правові відносини вхоплюють увесь масив суспільних відносин, оскільки останні не можуть існувати поза правом. Її прихильники виходять з того, що будь-яке вольове відношення

людей має бути нормованим, тобто вираженим через правове відношення. Юридичне відношення (правове відношення) є вольовим відношенням, в яке люди вступають зі своєї волі і в якому вони проявляють свою волю [12, с.273].

Підводячи підсумок, зробимо такі методологічні висновки щодо сутності і змісту правовідношення. По-перше, правове відношення є способом перетворення або умовою існування суспільного відношення. Якщо суспільне відношення існує спочатку саме по собі, потім перетворюється у правове відношення, а потім, коли втрачає юридичний характер, зберігається як відношення суспільне; у цьому випадку правове відношення виступає як спосіб перетворення суспільного відношення. У випадку, коли суспільне відношення періодично виникає та припиняється за наявності певної сукупності зовнішніх обставин, але при цьому завжди виникає як правове відношення, припиняючись одночасно з тим, як воно втрачає юридичний характер, правове відношення виступає в “якості умови існування суспільного відношення” [13, с.17]. По-друге, правове відношення є умовою руху та способом конкретизації суспільних відносин. Суспільні відносини, що потребують юридичного оформлення на різних стадіях існування, передбачають різні види правових відносин в якості умов свого руху.

Правові відносини, опосередковуючи рух суспільних відносин, є в той же час способом конкретизації як суб’єктного складу цих відносин, так і тих функцій, котрі їхні учасники повинні виконувати одне перед одним. Водночас, відмітимо, що правове відношення має порівняно з суспільним відношенням специфічні риси, до яких можна віднести те, що будь-які правові відносини існують як відносини між конкретними особами. Учасників правових відносин завжди можна визначити конкретно. Крім цього, будь-які правові відносини в юридичній формі закріплюють взаємну поведінку їх учасників. Поведінка суб’єктів правових відносин не лише

взаємопов’язана, але також є юридичне закріпленою. Саме тому функції учасників правових відносин, на відміну від функцій учасників суспільних відносин, завжди точно визначені. Звідси й наступна ознака правових відносин – вони регулюються нормами права, що встановлені або санкціоновані державою. Суспільне відношення тому й стає відношенням правовим, що воно регулюється нормами права. Будучи врегульованими нормами права, встановленими або санкціонованими державою, правові відносини в своєму здійсненні, в своїй реалізації забезпечуються силою державного примусу. У сукупності всіх цих ознак правове відношення й визначається як суспільне відношення особливого роду, що виникає між конкретними особами, взаємна поведінка яких закріплена юридично і здійснення якого забезпечується силою державного примусу. Отже, правовідношення виступає результатом дії правової норми. Це означає, що держава закріплює в нормі права модель поведінки (оптимальну або допустиму в даних умовах), що знаходить своє конкретне втілення у правовідношенні. Сама модель поведінки може бути точно визначена або може надавати учасникам можливість у певних рамках приймати самостійні рішення. Причому, норми, які встановлюють модель поведінки, повинні бути узгоджені з усією сукупністю діючих норм, що регулюють взаємопов’язані відносини. Реалізація норми повніше бути забезпечена можливістю застосування відповідної санкції у випадку її порушення. По-третє, правовідношення являє собою єдність правової форми і матеріального змісту – реального суспільного відношення. Тобто, правова норма встановлює обов’язковість вчинення певних дій, що необхідні в процесі конкретного виду діяльності, надаючи тим самим правову форму суспільним відносинам. Таким чином правовідношення виступає необхідною формою значного кола суспільних відносин. У правовідношенні відбувається своєрідний якісний стрибок: норми, створюючи можливість або обов’язковість тієї чи

іншої поведінки, співвідносяться з реальною поведінкою. Це відповідає загальній закономірності співвідношення форми і змісту, що має специфічні риси в співвідношенні правової форми і матеріального змісту в правовідношенні: зміст визначає форму опосередковано, крізь волю держави, що встановлює правову форму відповідно до закономірностей розвитку змісту; зміст безпосередньо визначає поведінку учасників відносин, формуючи їх волю. На формування волі, в свою чергу, впливає усвідомлення вимог правової норми та можливих наслідків її дотримання або недотримання. По-четверте, правовідношення як єдність форми і змісту не може бути засобом правового регулювання, воно виступає результатом правового регулювання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Йоффе О.С., Шаргородский М.Д. Вопросы теории права. –М.: Юрид. лит., 1961. – 383 с.
2. Строгович М.С. Вопросы теории правоотношений // Советское государство и право. –1964. –№ 6. –С.51-62.
3. Импре Сабо. Социалистическое право. –М.: Прогресс, 1964. –396 с.
4. Кеченьян С.Ф. Правоотношения в социалистическом обществе. –М.: Изд-во АН СССР, 1958. –340 с.
5. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. –К.: Атіка, 1999. –236 с.
6. Дудин П.М. Диалектика правоотношения. –Саратов: Изд-во ГСУ, 1983. –121 с.
7. Ткаченко Ю.Г. Методологические вопросы теории правоотношений. –М.: Юрид. лит., 1980. –176 с.
8. Теория государства и права: Учебник /Под ред. В.М. Корельского и В.Д. Перелова. –М.: НОРМА-ИНФРА, 1998. –570 с.
9. Теория государства и права: Учебник /Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малька. –М.: Юрист, 1997. –642 с.
10. Протасов В.Н. Правоотношение как система. –М.: Юрид. лит., 1991. –342 с.
11. Хавронин К.И. Советское право. –М.: Юрид. лит., 1981. –278 с.
12. Голужский С.А., Строгович М.С. Теория государства и права. –М., 1940. –462 с.
13. Йоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. –Л.: Изд-во ЛГУ, 1949. –141 с.

Андрієв В.М. Сутність і зміст правовідношення // Форум права. -2007. -№ 1. -С.4-8 [Електронний ресурс]. –Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2007-1/07avmizp.pdf>

Надані методологічні висновки стосовно сутності і змісту правовідношення щодо його як способу перетворення суспільних відносин, як умови руху, як моделі поведінки у єдності правової форми та матеріального змісту, як результату правового регулювання.

Андреев В.М. Сущность и содержание правоотношения

Представлены методологические выводы о сущности и содержании правоотношения относительно него как способа преобразования общественного отношения, как условия движения, как модели поведения в единстве правовой формы и материального содержания, как результата правового регулирования.

Andreev V.M. Essence and maintenance of legal relationship

Methodological conclusions about essence and the maintenance of legal relationship concerning it as way of transformation of the public attitude, as conditions of movement, as are submitted to model of behavior in unity of the legal form and the material maintenance, as result of legal regulation.